

AZƏRBAYCAN DİLİ LEKSİKASININ KLASSİKLƏRİN, ƏDƏBİ-BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ VƏ DİALEKTDƏ İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR

Göyçək BAYRAMOVA, *AMEA-nın dissertantı.*

Rəyçi: Tofiq HACIYEV, *AMEA-nın müxbir üzvü, Türk Dil Qurumunun həqiqi üzvü, Filologiya elmlər doktoru, professor.*

Azərbaycanda inkişaf etmiş elmlərdən biri də dilçilik elmidir. Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri vardır. Bu sahələrdən biri olan dialektologiya hər hansı bir dilin dialektlərinin, ləhcə və şivələrinin öyrənilməsi ilə məşğul olur. Azərbaycan dilinin digər türk dilləri ilə müqavilləsinin əsasını məhz Azərbaycan dialektləri təşkil edir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində dialekti vardır.

A.Meye yazır: "Dialektlərin mövcud olmasının da böyük əhəmiyyəti vardır: onların mövcud olması nəticələri həmişə bir cür olmur, lakin dialektlərin yarandığı şəraitdən aslıdır". Alim dialektlərin çox yığcam və mənalı izahını vermişdir. "Dialekt, hər şeydən əvvəl, vahdətdə olan müxtəlifliklə, müxtəliflikdə olan vahdətlə səciyyələnir."

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə aid toplanmış materialları, onlara aid yazılmış əsərləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, hələ də klassik ədəbiyyatda və dialektlərimizdə təsdiq olunması materialları var.

Aparılan müşahidələr, tədqiqatlar göstərir ki, dilimizin tarixi, onun qədim dövürlərlə bağlılığı dialektlərimizdə indi də mühafizə olunub saxlanılır. Dilin ictimai ünsiyyətində, müəyyən məqamlarda, xalq ədəbiyyatında, adi danışqda onlardan yenə də istifadə olunur.

Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş qəbilə və tayfaların dil elementlərinin heç də hamısı ümumxalq dili səviyyəsinə yüksələ bilmədi. Azərbaycan dilinin leksik və morfoloji quruluşunda da ayrı-ayrı qrammatik əlamətlərin dialekt mənsubiyyəti getdikcə daha artıq nəzərə çarpdı. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin leksik xüsusiyyətlərinin seçilməsi bu istiqamətdə gedirdi.

İqtisadi həyat birliyinin zəifliyi, müxtəlif inzibati bölgülər ayrı-ayrı dil vahidlərinin məhdud ərazilərdə işlənməsi üçün şərait yaratmışdır. Əbədi dil normalarının sabitləşməsi isə müxtəlif qrammatik əlamətlərin dialekt təbiətini daha aydın göstərir.

Qərb dialektində xüsusilə Gədəbəy şivələrinin lüğət tərkibindəki qeyri terminoloji leksik vahidlər sırasında diqqəti cəlb edən cəhət, ümumxalq dilində olan tarixən qədim dövrə aid sözlərin əksəri bu şivələrin qədim fonotik qaydalarının əsasında saxlanaraq, əbədi dildən və bir çox başqa şivə

qruplarından fərqlidir. Bu sözlər tarixi nəticələrə gətirib çıxaran faktlar kimi nəzər diqqəti cəlb etməyə bilmir.

İşlənmə ilə əlaqədar olaraq sözün mənasında tədrici yeniləşmələr tarixən şivələrin lüğət tərkibində forma və məna zəngiliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də məna genişliyi, məhdudluğu, işlənmə mövqeyinə görə əhatəli olub-olmamasından aslı olaraq, lüğət tərkibində olan maraqlı faktları müşahidə etmək olar. Şınıx şivəsində xüsusən dağ dibi kəndlərinin danışığında müasir əbədi dil və digər şivə qruplarında rast gəlmədiyimiz leksik formalara təsadüf edirik.

Şivə leksikası bu və digər xalqın tarixini, adət-ənənələrini, məişət tərzini, ayrı-ayrı prosesləri bildiren sözləri və sair əks etdirir. Bu cəhətdən şivələr daha zəngin materiala malikdir. Çünki şivələrdə tarixi dövürlərin izləri, arxaik sözlər ədəbi dilə nisbətən uzun zaman qorunub saxlanılır.

Gədəbəy şivəsinin özünəməxsus zəngin və rəngarəng lüğət tərkibi vardır. Bu şivənin lüğət tərkibində ədəbi dilimizin qədim dövürlərinə aid yazılı abidələrdə işlədilən sözlər bu günə qədər saxlanmaqdadır. Belə sözlərdən "ismarlamax" (xəbər göndərmək) sözü "Kitabi-Dədə Qorqud"-un dilində və müasir Türkiyə türkcəsində işlənməkdədir.

Bu şivədə belə sözlər daha çoxdur. Belə sözlərə klassiklərin əsərlərində təsadüf edilir. "Ummax", "kəmtər" sözlünə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında və Şah İsmayıl Xətəinin əsərlərində çox tez-tez təsadüf edirik.

Məsələn:

- I. Məşhər günündə lütfün umar dəstigir ola,
Miskin Xətai xəstəyə, kim pırgünahtır.
- II. Xətai, eşqində kəmtərindir,
Umar səndən ətalər dürlü-dürlü.
- III. Ah, noleydi, bu oleydi, birinə vareydim.
Umarımdan yaxşı-uyar oleydi. və s.

Belə misalların sayını çoxaltmaq olar. Çünki "Kitabi-Dədə Qorqud"-un dilində işlənən bir sıra sözlər şivələrimizdə qorunub saxlanmışdır.

İraq // iraq-uzaq

"İraq" sözü Şınıx şivəsində işlədilən maraqlı sözlərdən biridir. Bu sözə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında, sonralar isə klassiklərin əsərlərində, Ş. Xətəinin və İ. Nəsiminin əsərlərində rast gəlmək olar:

- I. İraqından-yaxından gəlmişdilər.
- II. İraqdan göstərdilər.
- III. Bu Xətai düşəli söhbəti-vəslindən iraq
Bağrı büryan kimiyü gözləri gıryan kimidir.
Gözündən çün iraq oldu Xətai,
Qəti bimarü rəncur oldu könlüm.
Səndən iraq, ey sənəm, şamü səhər yanaram,
Vəsəlini arzularam, daxi betər yanaram.

Məndən iraq olduğun bağrımı qan eylədi,
Gör necə tabından, ey şəmsü qəmər, yanaram.

Gədəbəy dialekti şınıx şivəsində:

Allah bizi xatadan iraq eləsin.

İsmaqlamaq – xəbər göndərmək

Oğlanı ismaqlayıb Dirsə Xandan saqladılar. Dədə Qorqud birini bindi, birin yetdi. Yaranlar, sizi həqqə ismaqladım-dedi, getdi. Dərim, qanun alalım; həm sizə ismaqlamış.

“Kitabi-Dədə Qorqud” da işlənən “Çənbər” sözü oğuzların geyim kompleksində tam bəlli olmayan libas növü olduğu təsbit olunmuşdur. Dastanın məzmunundan məlum olur ki, bu qadın geyminə mənsub müəyyən formalı baş örtüyü, çarşab olmuşdur.

Burada Xatun Qazana müraciətində söyləyir!

Qara dırnaq ağ yüzümə çalayınmı?

Yüz alması kibi al yanaqların yırtayımımı?

Çənbərimən alca qanım dökəyimmi?

Azərbaycan dilinin Gədəbəy rayon şivələrində bu gün də nehrənin baş tərəfinə vurulan dairəvi başlığa “Çənbər” deyilir. Məs; Nehrənin çənbəri qırılıf, qatığı axıder.

Busarıq- duman, çən

“Dədə Qorqud” dastanından məs;....Düm qara busarıq ordumun üzərinə tökülür gördüm....

Maraqlıdır ki, “busarıq” sözü hazırda Gədəbəy şivəsisində “basırıq” – səliqəsiz mənasında işlənməkdədir. Məs; Həyat-baja basırıxdı.

Qaracaşmaq // qurcuşmaq- bir-birinə qarışmaq.

Məs; Qurcuşuban – uğraşuban tağdan endi.

Bu qədim lüğət vahidi eyni mənada “İxtiyaratıqəvaidi külliyyə” də də müşahidə edilir. Məs; - Əgər göz kənarı məşriğ tərəfdən qızarsa, iqlimlər qarçaş; Cümlə aləm qarçaş.

“Qaracaşmaq” sözü bu gün Gədəbəy dialektində “qaracaşmax” şəkilində işlənərək “qaralıb-çaxnaşmaq” mənaları daşıyır. Məs: Hava yaman qarçaşer, deyən yağajax.

Yalab-yalab // parıl - parıl işıq saçan, parladmaq.

Məs. Yalab - yalab yalabıyan incə donlum.

“Yalab-yalab” Gədəbəy şivəsində “alaf-alaf” şəkilində işlənməkdədir. Məs: Bir don geynif alaf-alaf yaner.

İley-qabaq, ön tərəf Məs: İləində düğün var, Dügünə varıb ötgil! – dedi.

“İley” sözü Mustafa Zəririn əsərində də öz əksini tapmışdır. Məs: “Gördüm kim, bir cəmaət xeyməsinün, ileyində durarlar”

Bu söz indi də Azərbaycan dilinin Gədəbəy dialektində ön tərəf, qabaq və s. mənalarında işlənməkdədir. Məs: O, həyacanan özünü elə itirmişdi ki, ileyinən gələnnəri görmördü.

“Kitabi - Dədə Qorqud” da işlənən maraqlı sözlərdən biri də “yaşmaqqlanmaq” sözüdür. Məs; Çağurdılar, Beyrək gəldi, Banuçiçək yaşmaqqlandı xəbər sordu.

Bu sözə eyni mənada XIV-XV əsrlər ədəbi materiallarımızın dilində də rast gəlmək olar. “Sıtqım sıyrılıf”-söz birləşməsi şəklindədir. Azərbaycan dialektologiyasında bu söz çoxdan məlumdur. Əhali arasında onun aldığı mənə çalarlarından, semantikasında lazımınca bəhs edilməmişdir. Bu söz-zəhləsi getmək, incimək mənalarında Gədəbəy dialektində bu gündə işlənməkdədir. Məsələn: Sıtqım sıyrılıf daha olara getmerəm.

Belə bir faktın Ərzurumlu Mustafa Zəririn və Qazi Bürhanəddin kimi XIII-XIV əsr klassiklərimizin dilində varlığı çox şey deyir. Görünür, bu xüsusiyyət lap qədimlərdən Azərbaycan danışq dilində mövcud olmuşdur.

Qancaru // qancərü // hancarı. Keyfiyyət, əlamət, tərz və s. mənə çalarlıqları ifadə edən bu əvəzlik “Əsrarnamə” də daha çox təkan anlayışı bildirir. Məs:

Dedü əzmün qancərudur, ey əziz,

Dedi ol məşuq əzmün qancəru,

Qancəru xərdə gedər isə çağurur.

Maraqlıdır ki, bu əvəzlik müxtəlif fonetik variantlarda Gədəbəy dialekt və şivələrində indi də işlənməkdədir. Hancarı // nə təhər? Necə?

Məs: Hancarı xavarım olmayıf.

Tədqiqat obyektini kimi götürülən “Əsrarnamə” də daha çox “q” variantı müşahidə edilir. Çünki “Əsrarnamə” XV əsrin yadigarıdır. Dialektlərimizdə isə “q”- “h” səsi ilə əvəzlənmişdir.

“Çalpoy” Osmanlı- türk ədəbiyyatı ilə müqayisədə ədəbi materiallarımızın dili üçün bir o qədər səciyyəvi olmamışdır. H. Mirzəzadə bu münasibətlə yazır: „ehtimal ki, bu qərb türkcəsinin təsiri nəticəsində bu və ya digər yazıçının dilində özünə yer tapmışdır. Vaxtilə müəllifin irəli sürdüyü bu fiziki XVI əsrin ən böyük nəsr nümunələrində “çalpoy” sözünə rast gəlirik. Unutmaq olmaz ki, “Şühədanamə” ədəbi dilindən daha çox ümumixalq danışq dilinə arxalanan bir əsərdir. Bu sözə “şühədanamə” məninin dilində rast gəlirik. Bu qədim söz heç də təsadüfi deyildir ki, bu gün dialekt və şivələrimizdə müşahidə edilir. Azərbaycan yazılı abidələrində öz əksini tapmış bu söz dialekt və şivəmizdə geniş yayılmışdır. Məsələn6 Çalpoya düşdü, gələmmədiy. “Çalpoy” Gədəbəy dialekt və şivələrində “qarlı-yağışlı külək” mənasında işlənməmişdir.

“Əsrarnamə” nin dilində miqdar sayları ilə isim arasında işlənən “qətrə” // damcı- sözü, cıqana, az-sözü bu gündə dialekt və şivələrimizdə işlənir. “Əsrarnamə” də

Enmədi gögdən yerə bir qətrə ab,

Gəldi gözindən anun, bir cıqan xun;

Gədəbəy dialekt, şivələrində:

1. Göydən bir qətrə yağış düşmüyf.
2. Bizə bir cığana duz ver.

Bundan başqa "Əsrarnamə" nin dilində müşahidə edilən sözlərdən biri də "yana" qoşmasıdır. "Yana" qoşması abidənin dilində müxtəlif mənə çaları yaratmışdır. "Yana" qoşması Gədəbəy dialekt və şivələrində "ötrü" mənasında işlənir. Məsələn; Sənən yana şəhərə getdim.

"Yana" qoşması ilə bağlı xüsusiyyət digər yazılı abidələrimizdə də müşahidə edilir. Məs: XIV əsrin abidəsi Məsihinin "Vərqa və Gülşə" poeməsindən.

Dedi; ya Vərqa, gəl bəri bəndən yana,
Bir sözüüm var ayıdəyim sana,
Çünki gəldüm bu vilayətdən yana,
Qırıq hərami həmlə qıldı bana.

"Əsrarnamə" orta əsrlərdə Azərbaycan dilində yaranmış ədəbi materiallarımız içərisində yüksək dəyəri olan əsərlərdəndir. Çünki bu əsərdə klassik ənənlərlə, ümumxalq danışq dili xüsusiyyətlərinin vəhdəti vardır. Bu gün əsərdə işlənən sözlərin çoxu dialekt və şivələrimizdə aktualdır və öz köklərini qoruyub saxlasalar da başqa mənələrdə işlənməkdədir.

Qədim türk dilində və müasir Gədəbəy dialektində işlənən sözlər lüğəti.

Alaxey ağıldan kəm. Kərəmin bir, o da alaxeydi (Düz Rəs)

Alağazdanmax	- yerin üstə çıxmaq. Taxıl təzəcə alağazdanmışdı, dolu vurdu.
Alatala	- orda, burda bitən, Göyərti yaman alatala pitiy, gərək ¹ təzədən səpək ¹ (İsalı)
Andıxmax	- çaşmaq. Az mən gördüm andıxer, bildimkin yalan söylər.(Düz. Rəs.)
Avazımax	- rəngi solmaq, rəngi qaçmaq. Az elə qorxuf rəngi avazıyıb. (İsalı)
Ağavəzi	- rəngi solğun. Kərəmin gəlini ağavəzidi, elə bil xəsdəlikdən duruf (şınıx)
Ağaşdı	- iri boylu, enlikürək.- Bavam yaman ağaşdı kişi ydi. (İsalı)
Alaqqarsax	- bişməmiş. – Alaqqarasax elef qava yığıf.
Alatərisvət	- səliqəsiz, yarımçıq. Öyü alatərisvət süpüruf.
Alaf-alaf	- par-par parıldamaq. O vaxtlar gəlinin paltarı alaf-alaf yanər di. (İsalı)
Alacankeş	- Ölümcül. Heyvanı vuruf alacankeş elef.
Alım	- sərt cavab vermək. Yaman alımını verdim. (Şınıx)

Axılıyana	- təxmini, qeyri-müəyyən. Məndə axılıyana öz yanımnan duruf getdim (Şınıx)
Boylum, boyl	- axırda, sonra boylum getdik ¹ gəlini gətirməyə (İsa)
Beddam	- rusvay. O dosdarının yanında beddam olmuşdu. Yanında beddam olmuşdu.
Beyqafil	- xəbərsiz, qəflətən. Qonaxlar beyqafil gəlmişdi. (Düz Rəyullu)
Bambalamax	- iri tüklərlə yemək. Qavdakı yeməyi bambaleyif qurtarar. (İsles)
Badar baydax	- yarımçıq qalmış, açıq Öyü tikif başa çatdırı bilmədi (İsalı)
Berbeysan	- zay, ələ gəlməz. Heyvan kələmi berbeysan elef. (İsalı)
Bıldır- bıldır	- gilə-gilə, damla-damla Gözünən bıldır-bıldır yaş tökör. (Düz Rəsullu)
Bay	- dövlətli, varlı, xoşbəxt, Gööm onu bay olmasın (Düz Rəsullu)
Bodur	- tənbel. O, qədər bodurdukun gedif çörəx almır. (İsalı)
Cılxa // cımxır	- xalis, təmiz. Ət cılxa piydi. Qoyun cımxır yağlı süd verer. (Düz Rəsullah)
Dini çıxmax	- Bir növ dəmini almaq. A vatmışdar, bir qon dini çıxsın verem yen. (Düz Rəsullu)
Düpəmək¹	- Hamısını yemək. Çörəyin hamısını düpədi. (İsalı)
Döşürmək¹	- yığmaq, dənləmək, çiçək döşürməyə dağa çıxerix.
Dələmurt yeri	- gəlir yeri. Olar bir dələmurt yeri axtarərlar. (İsalı)
Dınnayıx	- bir az, lar az. Mana dınnayıx un ver, (İsalı)
Dənli	- qədər sizə verdim dənli un qalıf. (İsalı)
Əmbiz-əmbiz	- salxım-salxım. Məşədə söyüddər əmbiz-əmbiz olmuşdu. (İsalı)
Əmbə	- ancaq. Əmbə bizə gəlmədi. (Düz Rəsullu)
Fasıx	- yerə baxan adam, hiyləqər Noyruzdan fasıx adam yoxdu. (İsalı)
Fəsihmək¹	- pis olmaq, təsir etmək. Onun xəstələnməyinə fəsihdim. (İsalı)
Fırıx	- işi əngəl olan. Gördü işi fırxıdı, aradan çıxdı. (İsalı)
Gouldamaq	- bərkdən danışmaq. Danışanda gor-gor gorular başa düşmək olmur. (Düz Rəsullu)
Gavdan	- qoca. Dədəm yaman gavdan ef. (İsalı)

Görüklü	- gözəl, qəşəng.
Halal hivəsi	- halal xoşu. Halal hivəsi olsun o qədər yaxşılıx eləmişəm. (Düz Rəsullu)
Höysər	- Ağacdən düzəldilmiş nimçəvari qab. Xəngəli çəkərdik höysərə, qurutdör yerdix:
Höğat	- istilik. Ojağın höğatı yoxdu. (İsalı)
Xırsdanmax	- hirsdən ağlamaq. O,qədər mana təsir elefkin xırsdanmışam. (Düz Rəsullu)
Xuruşdanmax	- işsiz otura bilməmək. Bir xuruşdandım paltar yüyüm, yağış yağdı. (İsalı)
Xorlamax	- isdəməmək. Bir dəfə də olsun xorlamey.
İsmarramax // ismarış	- sifariş, xəbər göndərmək. İsmmaramışam savax gələr. (Düz Rəsullu)
Kəmtərr	- eybəcər, qısa. Burnu yaman kəmtərdir. (İsalı)
Kəllədar	- lovğa. Yaman kəllədarıx elersen (İsalı)
Kəltə	- dünyagörmüş, çox bilmiş. Bizim kətdə kəltə adam çoxdu (Düz Rəsullu)
Korafəhim	- fərasətsiz, ağilsiz. Söyünün uşaxlarının hamsı korafəhimdir. (Düz Rəsullu)
Korun-korun	- yavaş-yavaş, öləziyərk yanmaq. Mən neylem, ojax korun-korun yaner. (Düz Rəsullu)
Qaroy	- kor. Gözdəri çoxdan qaroy oluf. (Düz Rəsullu)
Leqi	- tənbel, avara. Ölinən iş gəlmer ha, peydər kəndin arasında leqiləner.
Lodur	- tənbel, söyünün oğlu lodurdu. (Düz Rəsullu)
Nuar	- cecim haşiyəsi. Tavatın kilimindəki nuarar xoşuma gəldi. (İsalı)
Özgəhan vaxt	- başqa vaxt. Özgəhan vaxt ger işim var (İsalı)
Pərçimlənməx	- oturduğu yerdən qalxmamaq. Niyə pərçimlənifsən gəl çıx. (İsalı)
Puçanax	- barmaqların arasında xəstəliyi. Barmaqlarını yaman puçanaxlef. (Düz Rəsullu)
Pərsöy	- pinti, səliqəsiz. Bir dəfə görmədik ¹ adam kimi geyinsin, elə peydər pərsöy kimi geyiner. (Düz Rəsullu)
Sazax	- külək, sazağın qavağında oturma qançır olarsan. (Düz Rəsullu)
Səyvənt	- ağıldan kəm, dəli. Əhməd tətmiş səyvəntdi. (İsalı)
Suç	- günah. Onun suçu vareymiş. (İsalı)
Şırmanmax	- yaltaqlanmaq. İşi düşən adama şırmaner. (İsalı)
Şilquduz	- pis xasiyyət, nadinc, Tahir şilquduzdu, ham ıya sataşer. (Düz Rəsullu)
Şüleylim	- saç yolmaq, savaşımaq. Qonşular şüleylim

Ulamə salmaq çəkdilər. (Düz Rəsullu)
- itirmək, gizləmək. Haraveyyi ulamə saldılar,
tapammerrix. (Düz Rəsullu)

Ədəbiyyat:

1. "Kitabi-Dədə Qorqud" Bakı Öndər nəşriyyatı 2004
2. Şah İsmayıl Xətai əsərləri 1 cild Bakı 1975.
3. M.Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyasının əsasları Bakı 1968.
4. F.Zeynalov Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası.1 hissə
5. A.Axundov Ümumi dilçilik.Bakı 2006.
6. Ş.Xəlilov "Əsərnəmə" nin dili Bakı 1988
7. T.Hacıyev "Dədə Qorqud Kitabı" ensiklopedik lüğət, Bakı 2004
8. İ.Nəsimi əsərləri I cild Bakı 2004
9. Mustafa Zərir klassik ədəbiyyatdan seçmələr, Bakı 2000
10. Məsihi; "Vərqa və Gülşə" Bakı 2004

РЕЗЮМЕ

Есть ценные факты для исследования исторического развития Азербайджанского языка, диалектологии, которое является основной проблемой современного языкознания.

И сегодня отмечаются факты использования современных диалектов в языке литературно-художественных памятников и в произведениях классиков.

В конце прилагается словарь диалектных слов, используемых жителями Кедабекского района.

RESUME

There are valuable feasts for the investigation of the historical development of the Azerbaijani language and of dialectology as one of the major problems of Modern linguistics.

The facts proving the usage of voids used in the literary monuments and in the works of classical waters in the dialects are also shown. at the end a glossary of words used in the Jadabay dialectic supplemented.